

Dastan janrının Nizami “Xəmsə”sində inikası

Əlimə yetişən hər varaqdan.
Nüsxələr bağladım mən zaman-zaman
Onda ki fikrimi saldım sahmana,
Dedim ki, qoy onu düzüm dastana..
(N. Gəncəvi, Yeddi gözəl)

Lalə Bayramova

*AMEA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunun Təhsil
şöbəsinin müdiri, aparıcı elmi işçi, f.ü.f.d.,
dosent*

Dastan janrı şifahi xalq ədəbiyyatının ən iri həcmli janrıdır. Dastan ayrı-ayrı xalqların müxtəlif tarixi kəsirlərdəki ədəbi-bədii, ictimai-fəlsəfi düşüncəsinin bir sıra cəhətlərini əks etdirən yaradıcılıq sahəsidir. Xalqın sadə dilindən süzülərək öz yaşayış tərzini gələcək nəsillərə çatdıracaq qiymətli sənət incisidir. Klassik ədəbiyyatımızı nəzərdən keçirdikdə dastan janrının şifahi

xalq ədəbiyyatı janrı kimi yazılı ədəbiyyatla vəhdət təşkil etdiyinin şahidi oluruq.

XII əsr Şərq ədəbi mühitində yayılan dastanlar artıq yazılı ədəbiyyata ayaq açmışdı. Yazılı ədəbiyyatın epik növü olan dastan janrının ağırlığı roman şəklində meydana çıxmalı idi. Məhz, bu baxımdan Azərbaycanın dünya şöhrətli şairi Nizami Gəncəvi öz zəngin yaradıcılığında dastan janrına xüsusi diqqət yetirmişdir.

Nizami öz zəngin yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrlarına, xüsusilə dastan janrına müraciət etdiyi kimi, xalq da Nizami yaradıcılığına müraciət etmişdir. Nəticədə, şifahi

və yazılı ədəbiyyat qarşılıqlı şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Sədik Paşa Sultanlı bu haqda yazır: “Nizaminin elə bir poeması yoxdur ki, xalqın yaratdığı poeziyada onun süjeti ilə əlaqədar əsər olmasın. Bunların bir hissəsi Nizaminin xalq ədəbiyyatından istifadə edərək yaratdığı süjetlər olmasına baxmayaraq, şairin yaradıcılığında xalqa keçmişdir. Bəzən şair böyük bir xalq dastanının süjetini iki misra ilə ifadə etmiş, bəzən də xalq şairin iki misrası əsasında böyük bir dastan yaratmışdır” (2, 3)

Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasından “Leyli və Məcnun” dastanı, “Yeddi gözəl” poemasından “Şahzadə Bəhram” və “Məmməd və Güləndam” dastanları, “Xosrov və Şirin” poemasından “Fərhad və Şirin” dastanı təşəkkül etmişdir.

Onun ədəbi yaradıcılığının şah əsəri sayılan “Xəmsə”si dastan janrının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış əvəzolunmaz yazılı ədəbiyyat incisidir. Dastan janrının ən layiqli varisi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si məsnəvi qəlibinə salınmış, dastanlar toplanmış klassik bədii irsdir. Nizaminin öz yaradıcılığında dastan janrına müraciət etməsində əsas məqsədi şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrinə sadıq qalaraq qeyri-adi ideyalarını, məntiqli düşüncələrini məsnəvi formasında dastanlaşdırıb xalqa çatdırmaqdan ibarət olmuşdur.

Nizaminin “Xəmsə”si qədim epos və dastanları inkişaf etdirmişdir. Dastan janrına Nizami Gəncəvinin çoxşaxəli yaradıcılıq irsində ən çox məşhur “Xəmsə”sinin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” adlı üç poemasında rast gəlirik. Dahi şair ərəb xalq dastanı hesab edilən “Leyli və Məcnun” dastanından da ustalıqla bəhrələnmiş və “Xəmsə”sinə daxil olan “Leyli və Məcnun” poemasını qələmə almışdır. “Leyli və Məcnun” dastanı nəinki Azərbaycanda, həmçinin Yaxın Şərqi xalqlarının folklorunda da geniş yayılmış dastandır. “Leyli və Məcnun” poemasının yalnız ərəb mənbələrindən alındığını demək olmaz, lakin dastan janrından alınması dənilməzdir. Tanınmış alim Həmid Araslı “Leyli və Məcnun” mövzusunda bəhs edən bir çox ərəb alimlərinin fikirlərini tədqiqata cəlb edərək, Leyli və Məcnun haqqında rəvayətlərin xalq poeziyasında yaranıb müxtəlif variantlarla intişar etdiyini göstərir (3, s. 291)

Nizami yaradıcılığında Azərbaycanın qədim xalq dastanı “Dədə Qorqud”la səsleşən bir çox motivlər yer almaqdadır. Nizami “Xəmsə”sinin

hər səhifəsində rast gəldiyimiz atalar sözləri, şairin idiomaları, qəhrəmanların, obrazların “Dədə Qorqud” dastanları ilə yaxınlığı, onun dastan və nağıllardan istifadə etməsi, əsərlərində əsas ideyaların xalqdan alınması şairin ana Vətən, böyük Azərbaycan varlığı ilə bağlılığını aydınlaşdırır” (1, s.2).

Nizami yaradıcılığına müraciət edək:

*Bə novgi-tiri hər xatun süvari,
Füru dadə zi ahu mərəzari (2, 3).*

*(Hər atlı xatunun oxunun ucu çəmənə ahu
ilə doldurmuşdu)*

Şeir parçasında verilmiş xatun sözünə “Dədə Qorqud” dastanlarında Burla, Selcan xanıma müraciətdə görürük.

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində və “Kitabi-Dədə Qorqud”da mifoloji adlar qorunub saxlanılır.

Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında ən çox “Dədə Qorqud” dastanının motivləri ilə rastlaşırıq. “Dədə Qorqud” dastanındakı “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” boyunda Qanturalı Təkurun qızı Selcan xatunu sevməsi, onu almağa getməsi, lakin Təkurun “yalnız onun qarşısına Təkurun vəhşi buğasını, qızmış dəvəsini və şirini öldürən adam Selcan xatunu ala bilər” kimi ağır şərt qoyması motivini “Yeddi gözəl” dastanında müşahidə edirik. “Yeddi gözəl” dastanında da Bəhramın qarşısında eyni şərt qoyulur: “taxt-taca yiyələnmək üçün Bəhram iki şirin arasından tacı götürməlidir”. Bəhram da hər iki şiri öldürüb tacı başına qoyur.

Hər iki motivin bir-biri ilə səsleşdiyi aydın şəkildə görünməkdədir. Birincidə Selcan xatun, ikincidə tac, birincidə buğa, dəvə və şir, ikincidə iki şir obrazının görünməsi süjetin və motivin səsleşməsinə maneə törətmir. Qanturalı buğanı, dəvəni və şiri öldürməyə gedərkən yoldaşları göz yaş töküblə ağlayırlar. Qanturalı onlara deyir:

– Hey, qırx eşim, qırx yoldaşım! Niyə ağlasız! Qolça qopuzum götürün, öyün məni! - dedi (7, s.99).

Şairin “Yeddi gözəl” əsərində yer almış “Xeyir və Şər” dastanında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə səsleşən obrazlardan biri yarpaq obrazıdır. Xeyirin gözləri səndəl ağacının yarpağından hazırlanmış məlhəmin köməyi ilə sağalması təsvirini biz nəinki “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, eləcə də digər folklor nümunələrində də sezirik. Buna misal olaraq, “Hatəmin nağılı”, “Məlik Dücar” adlı nağılı göstərmək olar.

Bu motivə Azərbaycanın digər tanınmış dastanı olan “Koroğlu” dastanında da şahid olur. “Koroğlu” dastanında Alı kişinin gözləri Qoşabulağın suyu ilə şəfa tapır.

Nizami yaratdığı poemaları “Xəmsə”sində yer alan şeir parçalarında dastan adlandırmışdır. Nizami Gəncəvi şifahi qaynaqlara söykənərək qələmə aldığı “Xosrov və Şirin” poemasını da dastan adlandırması buna əyani sübutdur:

*Məlum hekayədir “Xosrov və Şirin”,
Dastan yoxdur əsla bu qədər şirin.
Ruhu oxşasa da bu gözəl dastan,
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan.
(6, s. 6).*

“Dahi şair “Xosrov və Şirin” poemasını yarkən müxtəlif mənbələrlə yanaşı, ağızlarda gəzib dolaşan rəvayətləri də öyrənmiş və gözəl bir sənət əsəri yaratmışdır” (4, s. 6). Nizami Gəncəvi özünün “Xosrov və Şirin” poemasında dastan ənənələrinə yiyələndiyinin açıq-aydın şahidi olur:

*Tanıyan yoxdu bu gözəl almazı,
Bərdədə idi onun bir əlyazması.
O ölkənin qədim tarixlərindən
Tamam bu dastanı öyrənmişəm mən.
(6, s. 6).*

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində epik hekayələrin bir çoxuna dastan adı vermişdir. Məsələn, “Ovçu, it və tülkü” haqqındakı dastanı, “Harun ər-Rəşidlə dəlləyin dastanı”, “Kərpik-kəsən kişinin dastanı”, “Simmənin dastanı”, “Zalım padşahla zahidin dastanı” və sairə...

Dahi şair Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndə “Ovçu ilə tülkünün dastanı”, “Sultan Səncər və qarı”, “Firidun və maralın dastanı”, “Bir şahzadənin dastanı”, “Bir-biri ilə çəkişən iki həkimin dastanı” “Süleyman və əkinçi”, “Bülbül və qızılquşun dastanı” kimi başlıqların mövzunu xalq dastanlarından götürərək onlara öz ideya və fikirləri ilə yenilik gətirmişdir. Burada maraqlı bir məqam da diqqəti cəlb edir. Belə ki, Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poemasında yer alan “Bir-biri ilə çəkişən iki həkimin dastanı”nda göstərdiyi “Gül və Zəhər” əfsanəsi, xalq arasında yayılan, eyni məzmunlu, adı isə “Loğman və şagirdi” adlanan əfsanə ilə tam səsleşir. Bu nümunələrdən də görüldüyü kimi. Nizami poemalarının daxilində yer almış dastan adlandırdığı hissələrin içərisində digər folklor nümunələrinə, xüsusilə, əfsanələrə müraciət etmişdir.

Ümumiyyətlə, Nizami yaradıcılığını dastan janrı ilə bağlayan orta qəhətlər yetərincədir. Dastan janrı Nizami yaradıcılığının ilkin folklor qaynaqları olmuşdur. Nizami öz zəngin bədii irsində dastan janrına müraciət etmiş, onları yazılı ədəbiyyat vasitəsilə gələcək nəsillərə miras qoymuşdur. Nizami yaradıcılığının dastan janrı ilə sıx əlaqəsi bu gün də xalq bədii təfəkkürünün inkişafında müstəsna rol oynamaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. Araslı Həmid. Müqəddimə. “Nizami əsərlərinin el variantları” kitabında. Toplayanları: H.Əlizadə, M.H.Təhmasib. Bakı, Azərneşr, 1941.
2. Araslı Həmid. Şairin həyatı. Bakı: Gənclik, 1967.
3. Araslı Həmid. Şərqdə Leyli və Məcnun əsərləri, Nizami (I kitab), Bakı, 1940.
4. Ələkbərov Səfər. “Folklorda estetik və əxlaqi fikirlər”, “Gənclik” nəşriyyatı, Bakı, Elm, 1978.
5. Gəncəvi Nizami. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Elm, 1981.
6. Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin, Bakı, Elm, 1962.
7. Gəncəvi Nizami. Yeddi gözəl. Bakı: Elm, 1983
8. “Kitabi-Dədə Qorqud” (Tərtib edən Həmid Araslı). Bakı. “Gənclik”. 1978. 184 s.
9. Yeddi gözəl kitabı. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasının el dastanı (ərəb əlifbasından müasir yazıya köçürəni və işləyəni Mehri Məmmədova). Bakı. “Azərneşr”. 1991. 208 s.

Lale Bayramova **The embodiment of the epos** **in Nizami's "Khamsa"** *Summary*

The world-famous Azerbaijani poet Nizami Ganjavi paid special attention to the genre of epos in his rich work. There is no poem by Nizami that does not contain a work related to its plot in the poetry created by the people. Nizami's "Khamsa" developed ancient epic poems and eposes. The article analyzes the eposes reflected in Nizami's works, shows their moments that resonate with the ancient folk epos of Azerbaijan "Dədə Qorqud", as well as other epics.